

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXV (2017),
Книжка / Issue 2

ЦАР САМУИЛ В ЦЕНТРАЛНА И ЮЖНА ГЪРЦИЯ

Момчил МЛАДЕНОВ

TSAR SAMUIL IN CENTRAL AND SOUTHERN GREECE

Momchil MLADENOV

Abstract: The paper presents some moments of the campaigns of Tsar Samuil in Central and Southern Greece in the late 10th Century. Attention was paid to the capture of Larissa – an important administrative and economic center. Thus, way Bulgaria controlled important roads in Greece. We present the archaeological evidence of Athens, Thebes and Corinth – centers of commerce and crafts. Greece in the late 10th century began economic upturn. According the author's view the battle of Spercheios (996) was a crucial for the war between Bulgaria and Byzantium.

Key words: late 10th Century, Greece, urban economic, roads, battle of Spercheios (996).

Походите на цар Самуил в същинска Гърция представляват важен момент от развоя на българо-византийския двубой в късния X век. За съжаление, събитията са сравнително слабо осветени в изворите и предизвикват редица неясноти, свързани най-вече с хронологията и обхвата им. Основно внимание в настоящото съобщение отделяме на целите на въпросните кампании, състоянието на по-важните градове в Гърция и последиците от тази военно-политическа маневра на Самуил.

Вероятно още в началото на откритото противопоставяне на Византия, след 976 г., Комитопулите подлагат на систематичен военен натиск Тесалия и региона на Солун. Най-голям успех става превземането на Лариса, което напоследък се отнася към пролетта на 986 г.¹ Допълнителни сведения за събитията се черпят от *Житие на св. Фантино Млади*, на което в българската историография обръща внимание академик Васил Гюзелев. През 60-те години на X век калабрийският монах пристига в Пелопонес, а малко по-късно в Атина. От там светецът достига до Лариса и според житийния текст изказва пророчество, че градът ще попадне в „ръцете на неприятели“. Въпреки че сведението не е датирано, по всичко изглежда, че става въпрос за завземането на Лариса от войските на Самуил [Гюзелев, В. 2012, с. 32 – 33; Тъпкова-Займова, В. 2014, с. 37 – 38]. Картината се допълва от *Похвално слово в чест на Фотий Тесалийски*, в което се твърди, че българите разоряват цялата „страна на тесалийците и долопите“. По пътищата цари несигурност, защото обикновени пътници и държавни служители са залавяни, убивани и отвлечани от българите [Тъпкова-Займова, В. 2014, с. 43]. На събитията се обръща внимание и в *Житие на св. Ахилий*, покровител и пръв епископ на Лариса. В него основен акцент е поставен върху пренасянето на мощите на светеца в пределите на българската държава. Възможно е за българския натиск към Тесалия да се говори и в едно писмо на анонимен византийски автор от X век, което издателят Ж. Дарузес отнася към 975 г. Автентичността на този извор и времето на неговото съставяне обаче са дискуссионни [Пириватрич, С. 2000, с. 29; Тъпкова-Займова, В. 2014, 41 – 42].

¹ ГИБИ, VI, с. 276; ГИБИ, VII, с. 23; Гюзелев, В. 2015, с. 22; Николов, Г. 2016, с. 54. По повод дискусиите за хронологията на обсадата и завземането на Лариса вж.: [Пириватрич, С. 2000, с. 152, бел. 50].

Какво е мястото на Лариса в системата на имперските структури на Балканите? По всяка вероятност в късния X век градът е административен център на тема Елада², което повишава неговото значение в живота на тази част от Византия. Естествено, градът е църковен център и не на последно място – средище на обширна област с развито скотовъдство и земеделие. Така например, при една от обсадите на Солун от славяните вторият по големина град на Империята е спасен именно от тесалийското зърно. В края на XII век Михаил Хониат слави пред жителите на Константинопол житото от същия регион [Harvey, A. 1989, pp. 221 – 222]. Това подсказва, че поставянето на тези богати земи под българска власт във всички случаи увеличава стопанския потенциал в предстоящата война с Империята. Особено силно изпъква фактът, че крепостта е важен транспортен възел, намиращ се на основния път, свързващ Солун с Атина. Въпросното трасе е основното южно отклонение на Виа Егнатия, което след Катерини и Платамон навлиза в равнината около Лариса, където има отбивка за Трикала и продължава към Темпейското дефиле и Ликостомион. Още по-на юг пътят продължава към Фарсала и Ламия и през прохода Термопили достига до Ливадия, Тива и Атина. Особено значение с оглед на нашата тема има и разклонението, което води към Коринт и Спарта [Avramea, A. 2002, pp. 73 – 74].

Следователно, с овладяването на Лариса Самуил поставя под свой контрол значителна част от сухопътните комуникации в Елада. Това положение е неразривно свързано с обстоятелството, че българската страна вече владее и отделни сектори от жизненоважно за Балканите трасе – Виа Егнатия. По този начин се създават сериозни затруднения пред византийските комуникации или поне тази част от тях, които се осъществяват по суша. Тези мерки обаче имат частичен характер, защото Империята владее морските пътища и може да запази позициите си по крайбрежията на Балканите.

Споменатите събития представляват естествено продължение на активната политика на Комитопулите по южното направление на обширния фронт с Империята. В тези действия се вписват както обсадата на Серес, при която загива единият от братята, Мойсей, така и опитите да се контролира хинтерландът на Солун [Павлов, П. 2014, с. 100]. По всичко изглежда, че силите за мащабни военни действия в източните, окупирани от Византия, предели на Българското царство са все още недостатъчни. Изглежда, тяхното освобождение се осъществява в периода между 986 и 990 г. [Божилов, И., Гюзелев, В. 2004, с. 86]. Явно, още по-малко възможности са налице за развитието на настъпателни действия към зоната в близост до Константинопол. Разбира се, настъплението на юг е своеобразно продължение и на политическа, и на военна линия от епохата на цар Симеон Велики. Не на последно място сред основните цели на тази стратегия изпъква стремежът за присъединяването на славяните, които обитават въпросните територии още от VII век [Мутафчиев, П. 1992, с. 227 – 228].

През 995 г. Самуил отправя войските си към региона на Солун. Пленен е Ашот Таронит, син на солунския дук Григорий Таронит, който загива в сражение в хода на същия конфликт [ГИБИ, VI, с. 278; Пириватрич, С. 2000, с. 119]. Явно, главната цел на българския владетел е да се нанесе серия удари на византийската отбрана в тази зона и южното направление [Николов, Г. Н. 2016, с. 65]. Твърде скоро българите пристъпват към втора кампания, чието протичане се отнася към периода от есента на 995 г. до есента на 996 г. Новият дук на Солун, Йоан Халдос, е пленен и български войски навлизат в Халкидическия полуостров, където овладяват редица селища (Решетник, Ватония, Мусдолока и Кранея). Явно, в отговор на тези действия Империята мобилизира войскови контингент от средите на българите, живеещи в околностите на Йерисо, и от тях създава военна единица (турма), командвана от някой си Василий [Божилов, И. 1999, с. 200; Божилов, И., Гюзелев, В. 1999, 320 – 321]. След тези успешни действия Самуил нахлува в същинска Гърция и пресичайки р. Пиней, достига до Беотия, Атика и Пелопонес. Любопитни подробности за хода на споменатата по-горе кампания се съдържат в *Житие на св. Никон Метаноите*. От него разбираме, че управителят на Коринт, Василий Апокавк, е натоварен със задачата да спре българското настъпление към Пелопонес. По негова молба самият светец идва в Коринт от Спарта и със силата на молитвите си вдъхва сила на жителите, а също така предсказва поражението на българите [ГИБИ, VII, 147 – 148; Тъпкова-Займова, В. 2014, с. 49 – 50]. Отзвук от тези събития се съдържа и в хрониката на гр. Галаксидион от XVIII век. В нея се говори за ожесточените сблъсъци на местното население с българите, които превземат и гр. Салона

² Предполага се, че около 800 г. тема Елада се отделя от тема Пелопонес. Може би управителят последователно резидира в Атина (IX век), Тива (първата половина на X век) и Лариса [Nesbitt J. W., and Oikonomides, N. 1994, p. 22].

(дн. Амфиса), чиито жители са избити или принудени да търсят спасение на близките острови. Важно е също така да отбележим, че по всяка вероятност тези територии са обект на нападения от страна на българите и по-рано. За това говори фактът, че византийското командване в тема Елада издига преграда, т. нар. Селос, в прохода Термопили, която според Скилица е призвана да възпира именно българските нападения [ГИБИ, VI, с. 296; **Николов, Г. Н.** 2016, с. 66].

Какво е състоянието на по-значителните градове в тази част на Гърция в късния X век? Ще започнем прегледа с Коринт, чиито останки се проучват десетилетия наред от Американската школа за класически изследвания в Атина. През VI век градът е засегнат от нашествията на авари и славяни и населението му силно намалява. През драматичния за Византия VII век жителите намират спасение на близкия Акрокоринт, а от IX век Коринт е център на тема Пелопонес. През X век се регистрира повишаване на монетната циркулация, което може да се тълкува като свидетелство за икономическо възраждане. Но действителният възход на града започва през XI век, след настъпването на продължителен мир на Балканите [**Sanders, G. D. R.** 2002, pp. 648 – 654; **Renna, V.** 2002, p. 656]. Що се отнася до Атина, то животът в нея през VII – VIII век се концентрира непосредствено около Акропола. И тук броят на обитателите се съкращава, а търговията се намира в регрес. През 662 – 663 г. Атина е посетена от император Констанс II, който заварва бледа сянка на бившето величие на тази метрополия. Възраждането започва в края на IX и началото на X век, когато се увеличава броят на жителите и са налице признаци за стопанско оживление. Трайният просперитет на Атина обаче се наблюдава едва в XI – XII век [**Kazanaki-Lappa, M.** 2002, pp. 639 – 642]. Античната Тива също преживява трудно „Тъмните векове“ във византийската история. От IX век градът е център на тема Елада и се отличава с богатото си селскостопанско производство (вино, зехтин, зърно). Но както и при споменатите по-горе селища, по-забележим разцвет се наблюдава през XI и XII век [**Louvi-Kizi, A.** 2002, p. 631].

По всяка вероятност изброените градове не са превзети от войската на Самуил. Това вероятно се дължи на липсата на обсадни машини, време и възможности. Защо тогава им отделяме внимание? Защото тяхното състояние е неразривно свързано с близките неукрепени селища и подсказва картината на икономическо развитие на Централна и Южна Гърция в интересувания ни период. Явно, в ход е тенденция за стабилизация и пълноценно развитие на селищата. Това е особено отчетливо след връщането на византийската власт над Крит (961 г.) и затихването на арабските пиратски нападения по гръцките крайбрежия [**Острогорски, Г.** 1998, с. 376]. Укрепените селища обаче все още запазват облика си предимно на военни центрове, чиито жители не са особено многобройни. Следователно, от имперските територии в Гърция Самуил може да разчита на сравнително добри постъпления по пътя на военните реквизиции.

Добре известно е, че при оттеглянето си от Пелопонес българската армия е разгромена при р. Сперхей от силите на известния пълководец Никифор Уран. Ромейският генерал, чиято база е Солун, насочва войските си по трасето, използвано от Самуил, и оставя обоза си в Лариса. Остават неизвестни действията на българския гарнизон в града. Може само да се гадае дали той оказва съпротива, или се предава на превъзходящите сили на противника. Самият Самуил и синът му, Гаврил Радомир, успяват да се спасят, но значителна част от войската е унищожена. Традиционно сражението се отнася към лятото-есента на 996 г. или следващата 997 г. [ГИБИ, VI, с. 279; **Пириватрич, С.** 2000, с. 120, с. 158, бел. 100; **Божилков, И., Гюзелев, В.** 1999, с. 336, бел. 37; **Павлов, П.** 2014, с. 131 – 132; **Павлов, П.** 2016, с. 530]. Какво е значението на тази битка? Част от изследователите приемат, че тя няма особено голямо значение за хода на българо-византийската война [**Златарски, В. Н.** 1994, 698 – 699; **Божилков, И., Гюзелев, В.** 1999, с. 322]. Други автори обаче застъпват гледището, че сражението представлява истински обрат в дългогодишния българо-византийски двубой [**Пириватрич, С.** 2000, с. 120]. Действително, налице е тежко поражение, съпътствано от огромни загуби на жива сила, които не могат лесно да бъдат възстановени. Ако се доверим на сведенията на Яхъя Антиохийски в плен са взети 12 000 български войници, а главите на още 1000 са доставени в Константинопол като знак за ромейския триумф. Същият автор дори твърди, че Самуил има намерение да се предаде на василевса [**Тъпкова-Займова, В.** 2014, с. 159]. Свидетелство, което може да се приеме за израз на пораженчески настроения в българския лагер. Битката не само спира българските походи в Елада и Пелопонес, но дава възможност на ромейската страна да си върне Лариса и постепенно да изтласка българското военнополитическо присъствие в Тесалия. На практика след сблъсъка при р. Сперхей Българското царство

преминава в стратегическа отбрана. Най-често се смята, че това става вследствие на византийската кампания в Североизточна България през 1000 г. Но всъщност условия за успешно ромейско настъпление по всички фронтове се създават именно след сражението, за което говорим. Отлагането на незабавни и мащабни действия още в 997 г. и през следващите години от страна на ромеите се дължи преди всичко на ангажиментите на Империята на Изток [Рънсиман, С. 1993, с. 173 – 174; Острогорски, Г. 1998, с. 403]. Впрочем, частични действия има. Яхъя Антиохийски уверява, че Никифор Уран опустошава България в течение на три месеца. Кампания, която може да се отнесе към лятото на 997 г. [Пириватрич, С. 2000, с. 128]. Действително, на пръв поглед Самуил сравнително бързо преодолява шока от дискутираните неуспехи. След смъртта на цар Роман-Симеон през 997 г. той приема короната на Българското царство. В последните години на столетието, или според по-нови проучвания през 1009 – 1010 г., войските на Самуил провеждат мащабен поход по Адриатическото крайбрежие [Пириватрич, С. 2000, 128 – 135; Павлов, П. 2014, с. 132, 138]. Тази акция е ефектна, но все пак тя е срещу противник, който съществено отстъпва на военните възможности на Империята. Всичко това води до извода, че битката при р. Сперхей има решаващо значение за целия българо-византийски конфликт. След нея унищожаването на българската държавност е само въпрос на време.

Не е известна числеността на армията, водена от Самуил в Елада. Данните на Яхъя, които цитирахме по-горе, все пак дават възможност да се предположи, че в походния строй участват около 15 000 войници. Една немалка за епохата цифра. Според съвременни изчисления, които, естествено, имат приблизителен характер, една армия от 15 000 души за период от две или три седмици се нуждае от около 288 400 кг провизии (вода, вино, свинска мас, зехтин, сирене, фураж) [Томов, Т. 2015, с. 134, бел. 542]. Следователно, кампанията на Самуил в Гърция е истинско предизвикателство пред логистиката. Една от възможните причини за бързото изтегляне на българите от Пелопонес и Елада може да се крие именно в трудностите по снабдяването и издръжката на личния състав.

В крайна сметка, каква е целта на похода на Самуил в същинска Гърция? Изказват се различни виждания – стремеж към подбуждане на славянобългарското население по тези места за борба с Византия [Мутафчиев, П. 1992, с. 227 – 228]; всеобхватен натиск върху Империята, предизвикан от острата борба за оцеляване (Николов, Г. 2014, 13 – 14); демонстрация на сила без особено ясни стратегически цели [Божилков, И., Гюзелев, В. 1999, с. 322]; екстензивен опит да се осигури продоволствие (плячка) [Томов, Т. 2015, с. 140]. Доколкото войната има различни елементи и измерения, една мащабна кампания, като описаната по-горе, спокойно може да съвместява всички изброени трактовки. Във всички случаи въпросната военно-политическа маневра не донася положителен резултат. Тя е истински провал с тежки последици и маркира началото на византийското надмощие в дългия конфликт на българите с Империята в края на X и началото на XI век.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори:

ГИБИ – Гръцки извори за българската история. Т. VI, Т. VII. София, 1965, 1968. [GIBI – Gratski izvori za balgarskata istoriya. T. VI, T. VII. Sofiya, 1965, 1968].

Гюзелев, В. 2012 – Васил Гюзелев. Сведения за българите в Житието на свети Фантино Млади от X век. – Старобългаристика, 2012, № 2, 32 – 33. [Gyuzelev, V. 2012 – Vasil Gyuzelev. Svedeniya za balgarite v Zhitieto na sveti Fantino Mladi ot X vek. – Starobalgaristika, 2012, № 2, 32 – 33].

Тъпкова-Займова, В. 2014 – Василка Тъпкова-Займова. „Българи родом...“ Комитопулите в летописната и историографската традиция. Второ преработено и допълнено издание. София, 2014. [V. Tapkova-Zaimova, „Balgari rodnom...“ Komitopolite v letopisnata i istoriografskata traditsiya. Vtoro preraboteno i dopalнено izdanie. Sofiya, 2014].

Nesbitt, J. W., and Oikonomides, N. 1994 – J. W. Nesbitt, and N. Oikonomides. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art. Vol. 2. South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor. Dumbarton Oaks, 1994.

Изследвания:

Божилков, И., Гюзелев, В. 1999 – Иван Божилков, Васил Гюзелев. История на средновековна България VII – XIV век. София, 1999. [Ivan Bozhilov, Vasil Gyuzelev. Istoriya na srednovekovna Balgariya VII – XIV vek. Sofiya, 1999].

Божилов, И. 1999 – Иван Божилов. България в епохата на цар Самуил. – Исторически преглед, 1999, № 5 – 6, 190 – 203. [Ivan Bozhilov. Bulgariya v epohata na tsar Samuil. – Istoricheski pregled, 1999, № 5 – 6, 190 – 203].

Божилов, И., Гюзелев, В. 2004 – Иван Божилов, Васил Гюзелев. История на Добруджа. Т. 2. Средновековие. Велико Търново, 2004 [Ivan Bozhilov, Vasil Gyuzelev. Istoriya na Dobrudzha. T. 2. Srednovekovie. Veliko Tarnovo, 2004].

Гюзелев, В. 2015 – Васил Гюзелев. Бележки върху историята на България по времето на Комитопулите, царете Роман-Симеон и Самуил и техните наследници (971 – 1018 г.). – В: Хиляда години от битката при Беласица и смъртта на цар Самуил (1014 – 2014). София, 2015. [Vasil Gyuzelev. Belezhki varhu istoriyata na Bulgariya po vremeto na Komitopulite, tsarete Roman-Simeon i Samuil i tehните naslednitsi (971 – 1018 g.). – V: Hilyada godini ot bitkata pri Belasitsa i smartta na tsar Samuil (1014 – 2014). Sofiya, 2015].

Златарски, В. Н. 1994 – Васил Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. София, 1994. [Vasil N. Zlatarski. Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. 1. Ch. 1. Sofiya, 1994].

Мутафчиев, П. 1992 – Петър Мутафчиев. История на българския народ. Четвърто издание. София, 1992. [Petar Mutafchiev. Istoriya na balgarskiya narod. Chetvarto izdanie. Sofiya, 1992].

Николов, Г. Н. 2014 – Георги Н. Николов. Българският цар Самуил. София, 2014. [Georgi N. Nikolov. Balgarskiyat tsar Samuil. Sofiya, 2014].

Николов, Г. Н. 2016 – Георги Н. Николов. Цар Самуил. София, 2016. [Georgi N. Nikolov. Tsar Samuil. Sofiya, 2016.]

Острогорски, Г. 1998 – Георги Острогорски. История на византийската държава. София, 1998. [Georgi Ostrogorski. Istoriya na vizantiyskata darzhava. Sofiya, 1998].

Павлов, П. 2014 – Пламен Павлов. Векът на цар Самуил. София, 2014. [Plamen Pavlov. Vekat na tsar Samuil. Sofiya, 2014].

Павлов, П. 2016 – Пламен Павлов. Цар Самуил и българската епопея. – В: Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов. Българска национална история. Т. III. Първо българско царство (680–1018). Велико Търново, 2016. [Plamen Pavlov. Tsar Samuil i balgarskata epopeya. – V: Atanasov, G., V. Vachkova, Pl. Pavlov. Balgarska natsionalna istoriya. T. III. Parvo balgarsko tsarstvo (680 – 1018). Veliko Tarnovo, 2016].

Пириватрич, С. 2000 – Сърджан Пириватрич. Самуиловата държава. София, 2000. [Sardzhan Pirivatrich. Samuilovata darzhava. Sofiya, 2000].

Рънсимън, С. 1993 – Стивън Рънсимън. История на Първото българско царство. София, 1993. [Stivan Ransiman. Istoriya na Parvoto balgarsko tsarstvo].

Томов, Т. 2015 – Тома Томов. Ключ, 1014 г. София, 2015. [Toma Tomov. Klyuch, 1014 g. Sofiya, 2015].

Аврамеа, А. 2002 – Anna Avramea. Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries. – In: The Economic History of Byzantium: From Seventh through the Fifteenth Century. Ed. A. Laiou, Dumbarton Oaks, 2002.

Harvey, A. 1989. – Alan Harvey. Economic expansion in the Byzantine Empire, 900–1200. Cambridge University Press, 1989.

Kazanaki-Lappa, M. 2002 – Maria Kazanaki-Lappa. Medieval Athens. – The Economic History of Byzantium: From Seventh through the Fifteenth Century. Ed. A. Laiou, Dumbarton Oaks, 2002.

Louvi-Kizi, A. 2002 – Aspasia Louvi-Kizi. Thebes. – The Economic History of Byzantium: From Seventh through the Fifteenth Century. Ed. A. Laiou, Dumbarton Oaks, 2002.

Renna, V. 2002 – Vasso Renna. Numismatic Circulation in Corinth from 976 to 1204. – The Economic History of Byzantium: From Seventh through the Fifteenth Century. Ed. A. Laiou, Dumbarton Oaks, 2002.

Sanders, G. D. R. 2002 – Gay D. R. Sanders. Corinth. – In: The Economic History of Byzantium: From Seventh through the Fifteenth Century. Ed. A. Laiou, Dumbarton Oaks, 2002.